

УДК: 808.5 (575.2)

Кыдыкбаева К. С., И. Арабаев ат. КМУ

КӨРКӨМ ТЕКСТТИН КОММУНИКАТИВДИК УЮШУЛУШУНДАГЫ БАЯНДОО СТРУКТУРАСЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада көркөм тексттин коммуникативдик уюшулушундагы баяндоо структурасы, баяндоочунун тиби тууралуу маселе жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында каралган. Көркөм текстти лингвистикалык талдоонун бүгүнкү күндөгү концепциясы изилдөө объектиси катары көркөм тексттин татаалдыгын жана көп кырдуулугун таанууга негизделген. Текстти филологиялык талдоого алуу чыгарманын композициялык-кептик системасын жана тиешелүү түрдө, анын баяндоо структурасын кароону шарттайт. «Баяндоо структурасы» түшүнүгү тексттеги баяндоочулук көз караш, кеп субъектиси, баяндоонун тиби сыяктуу категориялар менен байланышкан.

Өзөктүү сөздөр: көркөм текст, коммуникативдик мамиле, баяндоо структурасы, баяндоочу, автор, каарман, образ, автордук баяндоо, биринчи жактан баяндоо, үчүнчү жактан баяндоо, субъективдүүлүк, объективдүүлүк, баяндоочу-аңгемечи.

Кыдыкбаева К. С., КГУ им. И. Арабаева

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТРУКТУРЫ ПОВЕСТВОВАНИЯ В КОММУНИКАТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В статье рассмотрен вопрос о структуре повествования о типе повествователя в коммуникативной организации художественного текста на примере произведений Ч. Айтматова. Современная теория лингвистического анализа художественного текста основывается на признании сложности и многогранности художественного текста. Филологический анализ текста предполагает рассмотрение композиционно-речевой системы произведения и, соответственно, структуры его повествования.

Ключевые слова: художественный текст, коммуникативный подход, структура повествования, повествователь, автор, персонаж, образ, авторское повествование, повествование от первого лица, повествование от третьего лица, субъективность, объективность, повествователь-рассказчик.

Kydykbaeva K. S., I. Arabaev Kyrgyz State University

SOME ISSUES OF NARRATION STRUCTURE IN THE COMMUNICATIVE ORGANIZATION OF ARTISTIC TEXT

The article considers the issue of the structure of the narrative, the type of narrator in the communicative organization of a literary text on the example of the works of Ch. Aitmatov. The modern theory of linguistic analysis of a literary text is based on the recognition of the complexity and versatility of a literary text. Philological analysis of the text involves consideration of the compositional-speech system of the work and, accordingly, the structure of its narration.

Key words: fictional text, communicative approach, narrative structure, narrator, author, character, image, author's narration, first-person narration, third-person narration, subjectivity, objectivity, narrator-narrator.

Акыркы убактарда функционалдык стилистиканын өзгөчө багыты катары «көркөм тексттин коммуникативдик стилистикасы» деп аталган багыт пайда болуп, калыптанып баратканы тууралуу айтылып келүүдө. Ал «текстти (кептик чыгарманы) коммуникациянын формасы жана идиостилдин көрүнүшү катары комплекстүү түрдө изилдеп-үйрөнүүгө

алган илимдердин кесилишинде» [3: 6] пайда болуп өнүгүүдө. Көркөм тексттин коммуникативдик стилистикасына «текстке тилдик инсандын бардык деңгээлдерине проекцияланган коммуникативдик-ишмердик мамиле кылуу» мүнөздүү экенин изилдөөчү Болотнова көрсөтөт [3: 7]. Мында тексттик ишмердүүлүктүн натыйжалуулугуна, адресанттын регулятивдик функциясынын ишке ашырылышына көбүрөөк көңүл бурулат.

Изилдөөчүлөр Л. Г. Бабенко, И. Е. Васильев, Ю. В. Казариндер көркөм чыгарманы изилдеп-үйрөнүүгө карата лингвоборбордук, текстборбордук, антропоборбордук жана когнитивдик мамилелер бар экенин белгилешкен [2: 16]. Антропоборбордук жана когнитивдик мамилелер теориялык жана практикалык жактан олуттуу мааниге ээ десек болот. Антропоборбордук мамиле коммуникативдик-прагматикалык мамиле деп да аталып жүрөт, ал көркөм текстти анын авторунун (текстти жаратуу аспектиси) жана адресатынын (кабыл алуу аспектиси) позициясынан, ошондой эле тексттин окурманга тийгизген таасирин эсепке алуу менен интерпретациялоого багытталган. Буга байланыштуу, антропоборбордук мамиле өзүнө көркөм текстти анализдөөнүн психолингвистикалык, прагматикалык жана коммуникативдик багыттарын камтыйт [3]. Когнитивдик мамиленин алкагында көркөм текст жазуучунун чындык тууралуу билимдерин туюндурган жана чыгарманын көркөм-образдык системасында тилдик каражаттардын белгилүү бир түрдө уюшулушу аркылуу туюндурулган татаал белги катары каралып, андап-түшүнүлөт. Мында көркөм текст дүйнөнүн жекече-автордук картинасынын чагылдырылышы катары каралуу менен [4], концептуалдашкан аймактар көркөм коммуникациянын субъектилеринин же катышуучуларынын өз ара аракеттешүүсүн жана когнитивдик ишмердигин чагылдырат.

Көркөм текстти лингвистикалык талдоонун бүгүнкү күндөгү концепциясы изилдөө объектиси катары көркөм тексттин татаалдыгын жана көп кырдуулугун таанууга негизделген, тактап айтканда, көркөм текстти көп катмарлуу, көп деңгээлдүү, ошол эле учурда семантикалык бүтүндүк катары эсептеген көз караштар орун алганы талашсыз. Алсак, лингвистика үчүн салттуу болуп текстти стратификациялык мамилеге негизделген түшүнүү эсептелет, ал боюнча, текст – тилдин өз ара байланыштуу жана өз ара аракеттешкен деңгээлдеринин системасы. Мында лексикалык деңгээл көркөм тексттин идеялык-тематикалык мазмунун жана концептуалдык мейкиндигин жаратуу жана туюндуруудагы эң маанилүү деңгээл катары каралат. Андан сырткары, текст идеялык-эстетикалык жанрдык-композициялык жана тилдик деңгээлдердин биримдиги иретинде сыпатталат. Ошондой эле көркөм тексттин (чыгарманын) эстетикалык, метрикалык, метроыргактык, супресементтик (ыргактык жана ыргакмелодикалык), композициялык-синтаксистик аспектилери, фабула планы, идея планы ж.б. да өзүнчө бөлүнүп көрсөтүлөт. Жалпысынан алганда, көркөм текстти лингвистикалык иликтөө үчүн релеванттуу изилдеп-үйрөнүү аспектилери боюнча мамилелерди төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот: 1) функционалдык-стилистикалык; 2) структуралык-тилдик (таза лингвистикалык); 3) тексттик (структуралык-семантикалык же композициялык-маанилик); 4) коммуникативдик мамилелер.

Макалабыздын максатына ылайык, булардын ичинен көркөм текстти изилдеп-үйрөнүүгө карата коммуникативдик мамилеге азын-оолак токтоло кетели. Бул мамиле функционалдык-коммуникативдик деп да аталып жүрөт. Ал төмөнкү тезистерге таянат: 1) ар бир тексттин артында анын жаратуучусу, автору, уникалдуу тилдик инсан турат; 2) ар бир текст социумга, адресатка, окурманга багытталган [2: 49]. Текст мында кеп актысынын аналогу катары жана кептин автору, анын коммуникативдик мүдөө-

максаттары, адресат жана аны менен байланышкан перлокуциялык эффект (окурманга болгон таасир) сыяктуу прагматикалык параметрлерге ээ деп каралат [9: 95; 6: 118-119; 2: 207].

Көркөм текстке мындай мамиле кылууда лингвистикалык жана экстралингвистикалык маңызга ээ болгон, функционалдык жана коммуникативдик жактан айырмаланган динамикалуу тексттик бирдиктер бөлүнүп көрсөтүлөт. Көркөм тексттин эки деңгээли бар экен белгилүү: маалыматтык-маанилик жана прагматикалык, ар бир деңгээлдин өзүнүн деңгээлчелери, тексттик бирдиктери жана аларга туура келген кеп жана текст бирдиктери болот.

Маалыматтык-маанилик деңгээлде алганда, лингвистикалык аспектиде (репрезентация аспектиси) төрт деңгээлчени айырмалоого болот: фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик.

Прагматикалык деңгээлде эки деңгээлче: экспрессивдик-стилистикалык жана функционалдык-стилистикалык [3].

Ишибиздин кийинки бөлүгүндө көркөм тексттин коммуникативдик структурасы, коммуникативдик уюшулушунун олуттуу маселеси болгон баяндоо структурасы, баяндоочунун тиби маселесине жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында кайрылууга аракеттенебиз.

Көркөм текстти филологиялык талдоого алуу чыгарманын композициялык-кептик системасын жана тиешелүү түрдө, анын баяндоо структурасын кароону шарттайт. «Баяндоо структурасы» түшүнүгү тексттеги баяндоочулук көз караш, кеп субъектиси, баяндоонун тиби сыяктуу категориялар менен байланышкан. Илимий адабияттарда бул маселе боюнча ой-пикирлерде баяндоо ар түрдүү көз караштан болушу мүмкүн экендиги белгиленип келе жатат. XX кылымдагы жана андан берки адабиятты алсак, көркөм текстте каармандын көз карашынын ролу улам барган сайын жогорулап бара жатат. Баяндоочулук көз караштын ролу анын ээсинин (баяндоочунун) кебине кайрылуу менен байланыштуу деп болжолдоого болот. Мындай учурда текстте «ар түрдүү субъектилик-кептик пландардын динамикалык карым-катышы түзүлүп, баяндоочунун кеби менен каармандардын кебинин корреляциясы байкалат, ал түрдүү формалар (тике сөз, кыйыр сөз, бөтөн сөз, ички кеп) аркылуу берилиши мүмкүн» [10: 325]. Бөтөн сөздү түздөн-түз берүү үчүн колдонулган каражаттар жок же жетишсиз болгондо, баяндоо структурасы үчүн сыпаттоо компоненттерин тандап алуу жана алардын ырааттуулугу маанилүү, алар каармандын көз карашын, анын мезгилдик-мейкиндик позициясын туюндура алат.

«Каармандын кебинин формаларына кайрылбай туруп анын көз карашын туюндуруп берүү мүмкүнчүлүгү баяндоонун субъектилик жана стилистикалык структураларынын дал келбестигин жаратат. Баяндоонун автордук, объективдүү мүнөзү салыштырмалуу болот, анткени кептин түзүлүшү баяндоонун субъектилик тиешелүүлүгү менен туура келбейт. Автордук баяндоо автордун көз карашын же каармандын көз карашын туюндурганына жараша, эки жактуу болушу мүмкүн... Эгер баяндоодо автордун көз карашы берилсе, баяндоо толугу менен бир пландуу жана объективдүү болот. Бирок формасы жагынан объективдүү болгон баяндоо каармандын көз карашын туюндуруу менен, мазмуну жагынан субъективдүү болушу мүмкүн. Чыгарманын бүткүл курулушу, баяндоонун башка типтери, автордун образы автордук баяндоо субъективдүүлүктү канчалык деңгээлде козгогонуна жараша болот» [7: 108].

Академик В. В. Виноградовдун пикиринде, «каармандардын кептик структураларынын системасы баяндоочу, аңгемечи же аңгемечилер менен карым-катышта чыгарманын баяндоо структурасын же нарративдик структурасын түзөт. Бул

чагылдырылып жаткан дүйнөнү берүү ыкмасы болот» [5: 118].

Прозалык көркөм тексттерде баяндоо структурасы чыгарманын автору менен баяндоочуну же аңгемечини принципиалдуу түрдө айырмалоого (аңгемечи баяндоонун оозеки кепти имитациялоого арналган типтеринде орун алат), ал эми «көп үндүүлүк» тиешелүү болгон тексттерде баяндоочунун «үнү» менен каармандардын «үнүн» айырмалоого негизделет. Баяндоо структурасында тексттин адресатынын мүмкүн болуучу позициясы, кээ бир учурларда аны менен контакт түзүүнүн каражаттары да чагылдырылышы ыктымал.

Каармандын субъектилик-кептик планын, көз карашын берүү мүдөөсү автордук баяндоону субъективдештирүүгө алып келет. Ал ар кыл даражада байкалышы мүмкүн. Прозалык тексттерде контексттердин үч тиби орун алат: 1) түздөн-түз автордук баяндоолордон турган контексттер (бир пландуу жана объективдүү), 2) каармандардын кебинин ар түрдүү формаларын камтыган контексттер жана, 3) автор планын жана каарман планын айкалыштырган контексттер [2: 197].

Баяндоо структурасы көп жагынан баяндоонун тиби менен жүйөлөнөт. Баяндоо типтери болуп салыштырмалуу туруктуу композициялык-кептик формалар эсептелет, алар баяндап айтып берүүнүн белгилүү бир формасы менен байланышта болушат. Алардын негизинде кептик ык-амалдар менен каражаттардын системасы турат, бул система баяндоочунун же каармандын автор тарабынан тандалып алынган позициясы менен жүйөлөнөт. «Көлөмдүү чыгармаларда баяндоонун типтери бири бири менен ар түрдүү айкашууларды түзүп, тексттин бир тектүү эмес татаал системасын жаратат» [7: 107]. Бир чыгармада баяндоонун ар кыл ыкмаларын бириктирүү анын лексика-грамматикалык каражаттарынын уюшулушунун өзгөчө мүнөзүн шарттап, жак формаларынын кезектешүүсүн, жактама ат атоочтордун корреляциясын, (өткөн, учур, келер) чактардын «оюнун», дейкисстик сөздөрдү, бөлүкчөлөрдү, модалдык сөздөрдү ж.б. колдонууда фокустун жылышуусун аныктайт. Мындай спецификаны Ч. Айтматовдун «Кылым карыгар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» романдарынан жана «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттеринен ачык байкоого болот.

Баяндоо типтеринин системасында өзөктүү эки форма бири бирине каршы коюлат, алар – биринчи жактан баяндоо жана үчүнчү жактан баяндоо. Алар баяндап айтып берүү ыкмасы, баяндоочунун образынын мүнөзү жана тиешелүү түрдө, субъективдүүлүк/объективдүүлүк, чындык/чын эместик, сүрөттөлүп жатканды баяндоочунун мезгилдик-мейкиндик көз карашы менен чектөө/мындай чектөөнүн жоктугу белгилери менен айырмаланышат [8: 163]. Баяндоо биринчи жактан болгон чыгармаларда баяндоочу, эреже катары, катышуучу каарман да болуп эсептелет жана башка каармандар менен кошо чыгармада сүрөттөлгөн дүйнөнүн бир фигурасы катары кызмат аткарат. Мында баяндоочу өзү көргөн, билген, сезип-туйган нерсе (окуя, көрүнүш, кубулуш) тууралуу айтып берет. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Жамила» повестинде баяндоочу – Сейит – чыгарманын каарманы да болуп эсептелет. Ал согуш мезгилиндеги турмуш, окуялар, Жамила менен Даниярдын сүйүү баянын сырттан туруп айтып бербестен, ошол окуялардын түздөн-түз катышуучусу, күбөсү катары берилет. Чыгармада сүрөттөлгөн окуялар Сейиттин баа берүүсү, сезим-туюму аркылуу бааланат. Ал эми «Саманчынын жолу» повести композициялык жактан оригиналдуу формада, Толгонай менен Жер-Эненин диалогу формасында уюшулгандыктан, анда эки баяндоочу бар десек болот – Толгонай жана Жер-Эне. Албетте, мында негизги баяндоочу катары Толгонай каралганы менен, сүрөттөлүп жаткан окуяларга, каармандарга аны менен катар Жер-Эненин позициясынан да баа берилет.

Биринчи жактан баяндоолорго индивидуалдуулуктун, субъективдүүлүктүн жогорку деңгээлдеги үлүшү жана сүрөттөлүп жаткан нерсенин баяндоочунун көз карашы, тажрыйбасы жана кругозору менен белгилүү даражада чектелгендиги мүнөздүү.

Баяндоонун негизинде түрдүү көз караштардын текстте өз ара аракеттешүүсү туруп, алардын бири үстөмдүк кылуучу же доминанттык ролго ээ болот. Ошондуктан прозалык тексттеги баяндоо структурасы тексттин диалогдуулугу жана «үндөр» менен көз караштардын көптүгү сыяктуу касиетин көрсөтөт. Мында «көз караш» жана «үн» – синонимдер эмес. Баяндоодогу «үн» каарманга да, кептин автор тарабынан киргизилген, бирок реалдуу автор менен дал келбеген өзгөчө субъектисине да тиешелүү болушу мүмкүн. Ал окурманга болуп өткөн/болуп жаткан окуялар тууралуу айтып берет, буюмдарды, кубулуштарды, көрүнүштөрдү ж.б. сыпаттайт, сүрөттөйт, баасын берет. Кептин мындай субъектиси баяндоочу же нарратор деп аталат [10; 2]. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинде эки «үн», эки нарратор бар. Биринчиси – сүрөтчү жигит, экинчиси – Алтынай Сулайманова. Биринчи «үн» чыгарманын башында жана аягында сүрөтчү жигиттин баяндоосун түзсө, экинчи «үн» Алтынайдын катында орун алып, негизги окуяларды баяндап берүү үчүн кызмат кылган. Ушундай эле эки «үндүүлүк», эки нарратор «Делбирим» повестинде да орун алат. Бири – журналист жигит, экинчиси – Илияс.

Баяндоочулардын образдары түрдүү мүнөзгө ээ болот. Баяндоочу персоналаштырылган болуу менен, чыгарманын каарманы катары кызмат кылышы мүмкүн. Же тескерисинче окуяларга катышпай, баяндоо дүйнөсүнөн жогору турушу ыктымал. Ошого жараша:

1) «мен» формасындагы «персоналдык» баяндоочу-аңгемечи болот, ал окуялардын түздөн-түз катышуучусу, күбөсү, байкоочу катары берилет. Мисалы, «Жамиладагы» Сейит, «Биринчи мугалимдеги» Алтынай Сулайманова.

2) «аукториалдык» баяндоочу (лат. *auctor* - 'жаратуучу', автор) болот, ал баяндоо дүйнөсүнөн жогору турат, аны уюштурбайт жана окуялардын өз интерпретациясын адресатка сунуш кылат. Бул, эреже катары, үчүнчү жактан баяндоо формасы мүнөздүү болгон чыгармалардагы баяндоочу болот. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» повестинде, «Түнкү сугат», «Асма көпүрө», «Ак жаан» аңгемелеринде ж.б. чыгармаларында аукториалдык баяндоочу орун алган.

Өзөктүү бул эки типтин ортосунда хроникер-баяндоочу сыяктуу аралык форма да бар, ал байкоочу катары позицияда турат, персонификацияланышы мүмкүн, бирок окуяларды жана фактыларды объективдүү сыпаттоого алат. Маселен, «Ак кеме» повестинин коммуникативдик структурасында хроникер-баяндоочу байкалып турат.

Үчүнчү жактан баяндоо формасында уюшулган чыгармаларда баяндоочу башка каармандарга каршы коюлуп, башка мейкиндик-мезгилдик пландагы, башка деңгээлдеги фигура катары берилет. Ал объективдүү байкоочу иретинде каралат, ошондуктан баяндоонун бул тибинин өзгөчөлүктөрү катары объективдүүлүк даражасынын жогору болушу, каармандардын ички дүйнөлөрүн жана курчап турган турмушун ар тараптуу толук ачып берүү эсептелет. Эгер биринчи жактан баяндоодо «аңгемечинин (баяндоочунун) кеби – каармандардын кеби» карым-катышы орун алса, үчүнчү жактан баяндоодо «баяндоочунун кеби – каармандардын субъектилик-кептик планы» кыймылдуу карым-катышы орун алат» [2]. Үчүнчү жактан баяндоонун спецификалык өзгөчөлүктөрүн Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», «Кыямат» романдарынан даана байкоого болот.

Баяндоо типтерин классификациялоого негиз катары кызмат кылган маанилүү белги болуп субъективдүүлүк-объективдүүлүк белгиси эсептелерин айта кетүү жөндүү. Адатта,

объективдүү баяндоо катары автордук кеп жана баяндоочунун көз карашы үстөмдүк кылган баяндоо каралат. Ал эми субъективдештирилген баяндоодо негизги каармандардын «үндөрү», башка каармандардын субъектилик-кептик планы кеңири түрдө орун алат.

Жыйынтыктап алганда, көркөм текстти филологиялык, анын ичинде лингвистикалык жана стилистикалык талдоого алуу чыгарманын композициялык-кептик системасын жана тиешелүү түрдө, анын баяндоо структурасын кароону шарттайт. «Баяндоо структурасы» түшүнүгү тексттеги баяндоочулук көз караш, кеп субъектиси, баяндоонун тиби сыяктуу категориялар менен байланышкан жана көркөм тексттин спецификасын көрсөтүүчү параметрлердин бири болуп саналат.

Албетте, бул маселе ар тараптуу илимий иликтөөгө алынышы зарыл экени шексиз. Көркөм тексттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу жогоруда айтылган маселелер тексттаануучулук жана стилистикалык мүнөздөгү илимий-теориялык көз караштар боюнча жалпылаштырылган түрдө гана берилди. Жеке эле бул маселе эмес, жалпы эле Ч. Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык жактан ар түрдүү өңүттө изилдөө иштери солгунураак экенин эске алганда, иликтөө предмети боло турган маселелердин катары дагы бир топ экенинде күмөн жок.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. - Бишкек: Учкун, 2009.
2. Бабенко Л. Г., Васильев И. Е., Казарин Ю. В. Лингвистический анализ художественного текста. - Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2000.
3. Болотнова Н. С. Задачи и основные направления коммуникативной стилистики художественного текста, «Вестник ТГПУ». Вып. 6, Серия «Гуманитарные науки». - Томск: Изд-во ТГПУ, 1998. - С. 5-8.
4. Белянин В. П. Психолингвистический и концептуальный анализ художественного текста с позиций доминанты // Логический анализ языка. Концептуальный анализ. - М.: Наука, 1990.
5. Виноградов В. В. О теории художественной речи. - М.: Высшая школа, 1971.
6. Карасик В. И. Язык социального статуса. - М.: УРСС, 2002.
7. Кожевникова Н. А. О соотношении типов повествования в художественных текстах / Вопросы языкознания, 1985, № 4. - С. 107-109.
8. Кухаренко В. А. Интерпретация текста. - Изд. 3-е, испр. - Одесса: Латстар, 2002.
9. Николина Н. А. Филологический анализ текста. - М.: Академия, 2003.
10. Хализев В. Е. Теория литературы. - Изд. 3-е, испр. и доп. - М.: Высшая школа, 2002.